

S.W. Couwenberg, *Nationaliteit & nationalisme. Bron van integratie en desintegratie*, Den Haag 1994.

S.W. Couwenberg, ed., *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?*, Kampen 1994.

De twee hier besproken boeken zijn wat betreft inhoud en opzet niet bepaald gelijksoortig, al gaat het ver te beweren dat zij alleen een naam op de kaft gemeen hebben. Wie dat wil, kan in hun thematiek verwantschap ontdekken. Het eerste biedt een korte, inleidende en enigszins 'schoolse' bespreking van de verschijnselen nationaliteit en nationalisme. Het begrip 'identiteit' speelt er derhalve een grote rol in. Het tweede, een bundel met tien bespiegelende, essayistische bijdragen van evenzoveel auteurs, handelt ook over 'identiteit' en de verhouding tussen identiteiten. Hier staat echter de vraag centraal in hoeverre de wijze waarop in het Westen wordt gedacht en gehandeld, model kan en mag staan voor alle samenlevingen op de wereld; met andere woorden, niet zozeer de verhouding tussen naties alswel die tussen culturen is voorwerp van bespreking. Ondanks deze overeenkomst lijkt het mij zinniger beide boeken afzonderlijk te bespreken.

Studies over nationalisme en al hetgeen daarmee samenhangt, rollen thans aan de lopende band van de persen. Het zou echter onjuist zijn *Nationaliteit en nationalisme* te beschouwen als poging een graantje van een intellectuele rage mee te pikken. Ook toen nationalisme als politieke en culturele drijfkracht nog nauwelijks de aandacht trok, hadden vragen met betrekking tot nationale identiteit steeds de belangstelling van de auteur. Zijn *Herlevend nationalisme* uit 1967 en het door hem geredigeerde *De Nederlandse natie* uit 1981 getuigen daarvan. Nu 'zijn' onderwerp plotseling op ieders agenda is beland, heeft hij besloten nog eens compact en toegankelijk zijn inzichten uiteen te zetten met betrekking tot 'een van de dominante strijdpunten van de geschiedenis van de twintigste eeuw' (p. 11).

Hoewel de tekst soms iets te schools-encyclopedisch en springerig is, met abrupte overgangen binnen

en tussen paragrafen en een nogal abrupt en onverwacht einde; met zijn vele korte 'statements' vaak iets te veel aan telegrammen doet denken en het uiteraard ondoenlijk is in zo kort bestek een zo complex verschijnsel recht te doen, is Couwenberg redelijk in zijn opzet geslaagd. Met dien verstande dat het begrip 'nationaliteit', dat toch in de titel figureert, nauwelijks voorwerp is van bespreking – terwijl de auteur toch een deskundige is op het gebied van staats- en bestuursrecht – en het boek wel zeer beschrijvend en classificerend van aard is. Verklaring en interpretatie krijgen slechts weinig expliciete aandacht. De vraag waarom het nationalisme de gedaanten aannam die het aanneemt en waarom juist op bepaalde momenten en op bepaalde plaatsen, had mijns inziens meer aandacht verdiend.

Couwenberg begint zijn betoog met een zeer knopete uiteenzetting met betrekking tot staat en staatsvorming. Dat hoeft niet te verbazen. Nationalisme wordt nu eenmaal vaak aangeduid als 'political principle that holds that the political and the national unit should be congruent'. Alles wijst erop dat Couwenberg deze omschrijving, van Gellner, onderschrijft (p. 29). Geheel zeker is dat niet; hij geeft immers nergens een expliciete definitie. Dit moderne, politieke nationalisme verschijnt op het wereldtoneel wanneer het Franse volk zich tijdens de Franse Revolutie opwerpt als soevereine natie, als bron van alle politieke macht. De vraag hoe staat en volk (of natie) zich dienen te verhouden, is zo beantwoord. Wat onder een volk dient te worden verstaan, is daarmee echter niet eenduidig vastgelegd. Couwenberg maakt een globaal analytisch onderscheid tussen twee typen nationalisme: cultureel of volks nationalisme en politiek of staatsnationalisme, gebaseerd op respectievelijk een objectieve en een subjectieve interpretatie van het idee 'natie'. In het eerste geval berust de nationale identiteit volgens hem op een gedeelde geschiedenis en gedeelde waarden zoals ras (sic), cultuur, taal of religie, in het tweede op een historisch geworteld gevoel bijeen te horen en deel uit te ma-

ken van een gemeenschappelijke lotsbestemming (p. 25). Dat dit onderscheid niet erg strak en verhelderend is, blijkt al uit het feit dat hij zelf herhaaldelijk van 'ethnisch' of 'ethnocentrisch' staatsnationalisme spreekt, een vorm van nationalisme die hij als 'controversieel' bestempelt (p. 42-43) en allerlei vormen van protectionisme (economisch, etnisch of cultureel) ook als zodanig wenst te bestempelen (p. 81-86). In lijn met de encyclopedische opzet van het boek vervolgt hij met terminologische verfijningen en classificaties. Hij bewandelt daarbij gebaande paden, wellicht afgezien van het feit dat hij het Amerikaanse en Nederlandse (staats)nationalisme opvoert als voorbeelden van een specifieke variant van nationalisme die gekenmerkt zou zijn door sterk moralistische en missionaire trekken. Of die zo specifiek voor juist deze landen zijn, laat zich afvragen. Ik denk hier bij voorbeeld aan Frankrijks 'mission civilatrice'.

Het nationalisme kent niet alleen een groot aantal uitingvormen met vaak verschillende achtergronden en 'functies', het riep en roept ook geheel verschillende associaties en waarderingen op. In zijn eerste belangrijke politieke manifestatie, in het revolutionaire Frankrijk, kon het met zijn beroep op 'het volk' als liberaal gelden. Die typering bleef nog lang toepasselijk in de negentiende eeuw en kon nationalisten in 'Ancien Régime-achtige' contexten zelfs het predikaat 'revolutionair' opleveren. Al snel echter kreeg het nationalistisch denken, ook in Frankrijk, duidelijk conservatievere en exclusievere trekken en werd het begrip 'natie' steeds meer strikt etnisch-cultureel ingevuld. Het romantische nationale denken van Herder – dat verdraagzaamheid predikte ten opzichte van etnische en linguïstische verschillen, en verscheidenheid juist als verrijking zag – en het emancipatoire Verlichtingsnationalisme moesten beide steeds meer wijken voor een nationalisme, uitgedragen of gesteund door de staat en/of bepaalde belangengroepen, waarin op emancipatie veel minder en op interne homogeniteit, uitsluiting van vreemden en het principe 'eigen volk eerst' veel meer nadruk kwam te liggen. Deze in het negentiende-eeuwse Europa al duidelijk te constateren verandering in het politieke timbre van het nationalisme en de oorzaken daarvan komen bij Couwenberg niet erg uit de verf. De aanpak van Hobsbawm, die in zijn analyse van het Europese nationalisme in de vorige eeuw een onderscheid aanbrengt tussen een revolutionaire, een liberale en een etnisch-linguïstische variant en benadrukt dat de laatste steeds meer de eerste twee ging verdringen, had mijns inziens navolging verdient.

In de twintigste eeuw laat het nationalisme nog veel duidelijker zijn Januskop zien. De Eerste Wereldoor-

log, toch ook een oorlog van nationaliteiten, leidde niet tot een verwerpen van het denken in termen van naties, maar eerder tot een versterking ervan: waren de problemen op de Balkan, die zo'n grote rol speelden bij het ontstaan ervan, niet het gevolg van het onderdrukken van naties en minderheden? Bij Wilson verscheen het recht op zelfbeschikking min of meer als panacee voor alle politieke problemen. Het haalde weliswaar niet het Convenant van de Volkerenbond, maar speelde een zeer belangrijke rol in de vredesonderhandelingen en belandde na de Tweede Wereldoorlog als universeel beginsel in het Handvest van de Verenigde Naties. Hetgeen in het licht van de nationalistische gruwelen van die oorlog toch ook verbazingwekkend mag heten.

Het principe dat elk volk recht heeft op zelfbeschikking, lijkt in eerste instantie even simpel als billijk. Maar de praktijk is, zoals zo vaak, veel problematischer. Wie bij voorbeeld groepen met een gedeelde geschiedenis of taal als 'natie' wil bestempelen, zou er een paar duizend kunnen onderscheiden. Uit het feit dat in het internationale volkenrechtelijk verkeer ook de soevereiniteit en integriteit van bestaande staten werd erkend – een principe dat steeds zeer serieus is genomen en inmenging in de interne aangelegenheden van soevereine staten zo goed als onmogelijk maakt – wijst er al op dat in de praktijk de zelfbeschikkingssoep niet zo heet werd gegeten. Couwenberg wijst daar ook wel op, maar mijns inziens niet voldoende.

Het recht op zelfbeschikking werd in de internationale politieke orde toch vooral benadrukt wanneer het kon dienen om andermans imperia te ondermijnen en goede sier te maken bij de 'bevrijden'. Groot-Brittannië had er na de Eerste Wereldoorlog geen bezwaar tegen onder dit motto de Centraaleuropese imperia te ontmantelen; voor het eigen *Empire* golden andere regels. Wanneer het de eigen 'backyard' betrof, moesten verheven principes ook in de Verenigde Staten wijken. In zijn relatie met Indië had ook ons land grote moeite met het verlenen van zelfbeschikking. De Sovjetunie ten slotte – of is het beter van Groot-Rusland te spreken? – was na de Tweede Wereldoorlog een van de vurigste pleitbezorgers van zelfbeschikking, zolang het althans niet achter haar gordijn was. In het reëel-socialistische denken gold zelfbeschikking zelfs als eerste en meest fundamentele mensenrecht. De zogeheten 'nationale kwestie' werd, zo dat al zou kunnen, echter niet zozeer opgelost als wel ontkend of omzeild. De nationalisatie van socialistische en communistische partijen is wel als de meest geslaagde bestempeld! Dat bleek wel heel duidelijk bij nationale bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld waar sociale en nationale bevrijding geacht werden samen te vallen.

Na de Tweede Wereldoorlog, en zeker na de dekolonisatie, beschouwden velen het nationalisme als een 'relic of a bygone age'. De natie als primaire culturele identiteit en de nationale staat als primaire publieke organisatievorm zouden hun tijd hebben gehad, waarmee de basis aan het nationalisme zou ontvallen. Couwenberg is terecht steeds de mening toegedaan geweest dat het nationalisme in de naoorlogse wereld veel belangrijker was dan veelal werd verondersteld. Hoofdstuk 7 geeft een nadere toelichting op die stelling. Het biedt een buitengewoon beknopt overzicht van 'nationaliteit en nationalisme' in postkoloniale staten, Zuid-Afrika, de westerse wereld, het Midden-Oosten en de VS en gaat ten slotte ook nog in op het Franse staatsnationalisme, de relatie tussen staatsnationalisme en verzorgingsstaat en die tussen communisme en nationalisme.

Alleen wie nooit een krant openslaat en nooit tv kijkt, kan inmiddels nog beweren dat het nationalisme dood is. Het is blijkbaar meer dan een 'kinderziekte', het blijft aanspreken, vervult een bepaalde functie en kan volgens Couwenberg, wanneer het althans wordt 'getemd', ook een positieve rol spelen. Hoe het ook zij, het is er. Hoezeer veel intellectuelen dat tegenwoordig ook lijken te betreuren.

In zijn afsluitende hoofdstuk biedt Couwenberg een schets van diverse varianten van 'identity politics' zoals die thans alom furor maken, met daarbij enige beschouwingen over diverse nationale conflicthaarden en, iets uitgebreider, enige aandacht voor de minderhedenpolitiek in het algemeen, voor het multiculturalisme in de Verenigde Staten met zijn 'disuniting' effecten en voor vragen met betrekking tot de Europese integratie. Hier wordt de tekst wel erg staccato. Meer verklarende toelichting was zeer welkom geweest. Wat betreft Europa merkt Couwenberg op dat dit alleen kan werken wanneer het steunt op een zeker Europees identiteitsbesef als complement van een nationale en regionale identiteit. Hoewel zo'n Europees identiteitsbesef zeker niet de kracht zal krijgen van het nationale besef, kan het volgens Couwenberg wel degelijk worden ontwikkeld. Het zou zich immers kunnen baseren op een gemeenschappelijke Europese cultuur en op Europese waarden, te weten individualiteit, rationaliteit, objectiviteit, spreiding van macht en verantwoordelijkheid, democratische legitimiteit en sociale solidariteit.

Couwenberg erkent dat de nationale staat wordt uitgehold en beschouwt die ontwikkeling als onvermijdelijk en niet per se slecht. Hij gelooft echter niet dat de soevereiniteit van huidige staten geheel in federale structuren zal verdwijnen en pleit voor een zoeken naar een nieuw evenwicht tussen de culturele identiteit van nationale en andere groepen, waarin voor eenheid en

verscheidenheid plaats is. Hij houdt kortom een pleidooi voor de gulden middenweg. Waarbij uiteraard altijd het probleem is, waar die dan wel ligt. Internationale samenwerking kan niet zonder nationaal fundament, dat op zijn beurt rust op een bepaalde interne consensus.

Couwenbergs opmerkingen over Europese cultuur en Europese waarden brengen ons bij de thematiek van het tweede hier te bespreken boek. Het betreft hier als gezegd een artikelenbundel met zeer diverse thema's. Verbindende schakel is dat zij alle ingaan – of geacht worden in te gaan – op de universele pretenties van het westerse project van de moderniteit met zijn beheersings- en emancipatiemotief en de daaraan ten grondslag liggende idee van de vooruitgang.

Het bespreken van een bundel is bijna altijd een corvee. Doorgaans zijn de erin opgenomen stukken qua inhoud, pretentie, opzet of omvang zo heterogeen dat ze in feite afzonderlijk zouden moeten worden behandeld. Ook in deze bundel treffen we een potpourri aan van ongelijksoortige artikelen. Ik zal mij beperken tot een aantal opmerkingen over de kern van het discussietheema, zonder daarbij uiteraard volledigheid of het bieden van een oplossing te suggeren. Artikelen als dat van Tromp over Wallersteins moderne wereldsysteem (waarvan mij enigszins ontgaat waarom het hier is opgenomen), het wel zeer korte en oppervlakkige stuk van Van der List over de Aziatische uitdaging, en Kielstra's essay over de islam en het westerse project van de moderniteit zal ik daarbij laten voor wat zij zijn.

Kritiek op de zedingsdrang van de westerse beschaving vindt vaak haar fundament in de stelling dat niet kan worden bewezen dat de westerse waarden universeel geldig zijn. Ook in deze bundel vinden we deze redenering terug. Welnu, zij is onmiskenbaar correct; en het kan ook niet anders. Waarden laten zich niet funderen als waren het proposities; dat is nu net kenmerkend voor *waarden*. Hun aanvaarding laat zich niet op logisch-empirische gronden afdwingen, evenmin als uit het feit dat anderen andere waarden huldigen, blijkt dat de eigen waarden niet gelden. Een strijd tussen waarden is, zoals Weber terecht opmerkte, een strijd tussen goden. Jaloerse goden bovendien: je kunt niet verschillende goden *casu quo* waarden tegelijk dienen. Cliteur zet in zijn 'Cultuurrelativisme versus universalisme' helder uiteen wat het cultuurrelativisme, dat deze onbewijsbaarheid van waarden en het bestaan van verschillende waardenstelsels als uitgangspunt neemt, behelst; op welke redeneerfouten het berust en welke volgens hem ongewenste implicaties het voortbrengt – hetgeen uiteraard iets anders is: het feit dat een uitspraak implicaties heeft die ons niet bevallen, betekent

nog niet dat hij onjuist is. Zijn fraaie artikel steekt schril af tegen de postmodern cryptische teksten van Kunne-man en Kimmerle, die pretenderen dezelfde problematiek te bespreken.

Naast bovenstaande, meer filosofische kritiek, is het project der moderniteit ook voorwerp van veel meer prozaïsche kritiek, die erop neerkomt dat het feitelijk is mislukt. Niemand zal ontkennen dat er buitengewoon veel mis is in de wereld. Maar is dat de schuld van de moderniteit en had die dan een volledig 'heile Welt' beloofd? Wie zo gemakkelijk en ongenueanceerd tot het mislukken van hun project besluit, moet de 'modernisten' wel als zeldzaam naïef en optimistisch voorstellen (zie bij voorbeeld p. 41 en 67). Beweringen dat moderniteit ten diepste verbonden is met de Holocaust en er min of meer een logisch uitvloeisel van zou zijn (zie bij voorbeeld p. 18 en 39), gaan mij veel te ver. Bovendien, zelfs de grootste zwartkijker zal moeten erkennen dat er in elk geval ook veel vooruitgang is geweest.

Opvallend is daarnaast dat zeer veel kritiek op de westerse moderniteit zelf 'westers' is. Een fraai voorbeeld biedt Huizers artikel, maar ook bij Laeyendecker, Kunneman en Kimmerle vinden we daarvan staaltjes. Dergelijke westerse kritiek op de westerse missie komt erop neer dat de missionarissen zich niet aan hun eigen opvattingen houden, huichelen, niet ver genoeg gaan etc. Dat zegt echter alleen iets over de missionarissen en niet over hun boodschap. Sterker nog, dergelijke opmerkingen kunnen alleen gelden als verwijt wanneer die boodschap op zich positief wordt gewaardeerd.

Wanneer de kritiek niet 'westers' is, lijkt het mij de moeite van het onderzoeken waard van wie hij precies afkomstig is. Veel te gemakkelijk wordt aangenomen dat 'men' in het niet-Westen over veel zaken heel anders denkt, bij voorbeeld over het belang van individuele mensenrechten. Wie is die *men*? Is dat de doorgaans zelfbenoemde en niet-afzetbare elite van dictaturen die met rust gelaten wil worden of spreekt hier werkelijk 'het volk'? Waar is 'men' precies tegen en waarom? Zijn er veel niet-westerlingen die graag zonder proces worden opgepakt en gemarteld; die geen inspraak willen?

Ten slotte, welke alternatieven worden er aangedragen? De consequente postmoderne westerling zou zich in een diep stilzwijgen moeten hullen en alternatieven aan niet-westerlingen overlaten. Helaas doen postmodernisten dat niet en geven zij zich met genoegen over aan buitengewoon veel vage bespiegelingen. Wanneer Huizer niet-westers 'zijn' plaatst tegenover een westers 'hebben', streeft naar werkelijke beschaving, zegt zijn hoop te richten op vrouwen en bewegingen van onderop, dan vind ik dat eerlijk gezegd even obligaat en

nietszeggend. Wat is werkelijke beschaving, wie heeft die in pacht? Zijn vrouwen en 'gewone' mensen beter dan mannen en 'ongewone' mensen?

Het minst negatief over de westerse 'missie' zijn – naast Cliteur – Couwenberg en Rietdijk. Couwenberg bepleit aan het einde van een genuanceerd betoog een dialoog tussen Westen en niet-Westen. Het afsluitende artikel van C.W. Rietdijk gericht tegen 'oude en nieuwe mandarijnen en manipulatie' begint met een verfrissend ongenueanceerde aanval op de postmodernisten, waarin hij terecht vraagtekens plaats bij de zuiverheid van hun motieven en kritiek heeft op hun buitengewoon ondoorzichtige taalgebruik. Daarna echter begint hij dusdanig rabiate onzin en 'reactionaire' prietpraat uit te kramen over genetische manipulatie, eugenetica, het onschadelijk maken van achterhoedes, het binnenlaten van honderdduizenden heel- en halfanalfabeten en ongeschoolden dat misdaad en onderklassen stimuleert etc. (p. 127-128) dat ik me oprecht afvraag hoe een tekst als de zijne in een toch als serieus bedoelde publicatie kan belanden. Als 'modernist' kan ik slechts zeggen: 'With friends like these...'

P.H.H. Vries
Universiteit Leiden

J. Dronkers en W.C. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*, Van Gorcum, Assen 1995.

Een paar jaar geleden bevond ik me met een gezelschap elkaar volledig onbekende mensen op een 'Krasbus'-reis in Sicilië. Wat me opviel, was de uitbundige onderlinge conversatie over van alles en nog wat, waarbij echter de vraag naar het beroep van de gesprekspartner meestal angstvallig werd vermeden. Dat de redacteurs van deze bundel hun eerste hoofdstuk als titel mee-gaven 'En wat doe jij' omdat dit voor hen zo ongeveer de meest populaire vraag lijkt te zijn in een eerste contact tussen onbekenden, lijkt me dan ook méér illustratief voor het beeld dat zij er op na houden van Nederlandse botheid, dan dat het met de werkelijkheid overeenkomt. Er bestaan, ook tussen Nederlanders, meer subtiele benaderingen om de onbekende gesprekspartner te plaatsen. Niettemin ben ik het geheel met hen eens dat het beroep van zeer groot belang is als 'kristallisatiepunt' waarin opleiding, inkomen en nogal wat leefstijlkenmerken vaak convergeren. Het zorgvuldig

vermijden van een directe vraag naar het beroep van de ander is eerder een illustratie van dit belang, dan een ontkenning. Als mijn interpretatie juist is, bestaat er op een vakantiereis consensus over het belang van het handhaven van de voorlopige gepercipieerde gelijkheid van alle deelnemers, en bekendheid met elkaars beroep dreigt nu eenmaal ongelijkheid te introduceren.

In dit kloeke boekwerk van 335 pagina's, dat in juni 1995 op een speciaal daarvoor belegd congres aan wetenschap, beleid en journalistiek werd aangeboden, wordt door een twintigtal auteurs verslag gedaan van hun empirisch onderzoek naar de 'openheid' van de Nederlandse samenleving. Om maar meteen met de deur in huis te vallen: een dergelijke publikatie is zeer te waarderen als trendrapport van een belangrijke onderzoekstraditie. Een traditie waarbinnen bij uitstek de expertise van Nederlandse sociologen, alsmede veel materiële middelen, wordt ingezet. Als publieke verantwoording een inspirerend voorbeeld voor anderen.

Het onderzoeksprogramma, en daarvan is hier nu eens wezenlijk sprake, toont zich in vele vertakkingen. Vragen worden gesteld en beantwoord over de beroepsmobiliteit tussen generaties (met name of deze stabiel is of groter wordt) en binnen een generatie. De rol van *ascription* versus *achievement* wordt uitvoerig toegelicht. Vergelijkingen tussen de stratificatie voor mannen en vrouwen, en vergelijkingen van Nederland met andere landen, worden besproken. Maar ook de invloed van partnerkeuze en 'trouwpatronen' wordt toegelicht. Verschillen in politieke voorkeur, postmaterialisme, materiële en cultuurconsumptie, kortom leefstijlen, worden gedetailleerd voor het voetlicht gehaald.

De resultaten zijn in het algemeen eenduidig. Nederland wordt opener: de mobiliteit tussen beroepen neemt van generatie tot generatie toe. De intra-generatiemobiliteit is echter sinds de jaren twintig ongeveer gelijk gebleven: iemands eerste beroep is richtinggevend voor zijn of haar maatschappelijke carrière. De achtergrond bij dit laatste is dat mobiliteit wordt tegenwerkt door beroepskwalificaties die tegenwoordig vooral op opleiding gebaseerd zijn. De sociale contacten tussen beoefenaren van uiteenlopende beroepen groeien in aantal. Als verklaring voor dit alles wordt de moderniseringsthese ten tonele gevoerd: allerlei aspecten van modernisering, zoals de groei van het onderwijs, de schaalvergroting in het dagelijks leven, de toename van ruimtelijke mobiliteit, urbanisatie, de inkomensgroei en de opkomst van de verzorgingsstaat leiden op de arbeidsmarkt tot een plaatsmaken van 'ascription' voor 'achievement': tot een positie op basis van prestatie in plaats van herkomst. Overigens wordt dit laatste onderscheid, dat zo voor de hand lijkt

te liggen, in een van de slotparagrafen overtuigend gerelativeerd. Opleiding en beroep zijn immers 'achieved' of verworven kenmerken, maar als zij mede verworven zijn op grond van toegeschreven kenmerken zoals sekse en herkomst, waar blijft het onderscheid dan? Is werkloosheid of etniciteit een toegeschreven of een verworven kenmerk? Zijn zij het gevolg van stereotypering door anderen, het karakteristieke van 'ascription'? Of zijn zij het gevolg van de omvang en aard van het opgebouwde sociale netwerk, en van uiteenlopende cultuurpatronen?

Een van de kempunten en tegelijk beperkingen van dit onderzoeksprogramma is dat 'ongelijkheid' bijna uitsluitend opgehangen wordt aan het beroep (hier en daar komt sekse, opleiding of religie aan de orde).

In de eerste plaats realiseren we ons dat 'the position of an individual or group within a structure of relations of deference, acceptance and derogation' (Goldthorpes algemeen aanvaarde kern van stratificatie) niet alleen van het beroep – en óók niet alleen van beroep, sekse en etniciteit – afhangt, maar mede van allerlei persoonsvariabelen en leefstijlkenmerken die maar zeer ten dele met het beroep samenhangen. Het beroep is echter, zoals gezegd, een praktisch goed bruikbaar 'kristallisatiepunt' in het onderzoek naar de geleding van de samenleving als geheel (een geleding die uiteraard in elk lokaal systeem weerspiegeld kan worden zodra niet-beroepsgenoten in relatie treden). Het beroep is bij iedere Nederlander gemakkelijk meetbaar, en tenslotte is het al een halve eeuw mogelijk gebleken om beroepen langs een dimensie van sociaal prestige stabiel te laten rangschikken. Het ontstaan van een onderzoeksprogramma waarin 'ongelijkheid' met een zekere vanzelfsprekendheid gekoppeld wordt aan beroepsstratificatie en beroepsmobiliteit, lag dan ook voor de hand. Ongelijkheid tussen mensen heeft echter vele gezichten. Op micro- en mesoniveau (in primaire relaties; op het werk; tussen buurtgenoten) is het beroep slechts één van de vele, of soms helemaal geen relevant criterium. Dit bredere perspectief komt in dit boek niet aan de orde.

Een tweede kanttekening betreft de relatie tussen beroep en inkomen. Dit laatste criterium speelt om voor de hand liggende redenen in meer op beleidsonderzoek gerichte programma's een centrale rol. De hypothetische vraag zou gesteld kunnen worden of het lang zou duren voordat ook in het fundamentele onderzoek 'het beroep' verdrongen zou worden door 'het inkomen' indien gegevens van de Belastingdienst vrij beschikbaar zouden zijn. Overigens wordt in dit boek terecht ruimschoots aandacht gevraagd voor het door

Bourdieu geïnspireerde gezichtspunt dat ook het inkomen niet allesbepalend is voor de positie op de prestigeladder. In Nederlands empirisch onderzoek blijkt overigens het bestaan van een 'sociaal-culturele ladder' naast een 'sociaal-economische ladder' (de eerste vooral gebaseerd op opleiding, de tweede op inkomen) nog niet zonder allerlei strubbelingen en onduidelijkheden mogelijk te zijn.

Een derde, met de eerste samenhangende, kanttekening is dat wanneer – zoals de onderzoekers constateren – de mobiliteit toeneemt en de sociale afstanden tussen beroepen (gemeten naar onderlinge contacten, bij voorbeeld huwelijken) krimpen, de conclusie wordt getrokken dat de openheid van de samenleving toeneemt. Men kan echter ook tot de slotsom komen dat het beroep als stratificatiecriterium minder relevant wordt, maar dat daarmee de ongelijkheid nog niet vermindert. De vraag is of andere criteria (bij voorbeeld in de sfeer van sociale vaardigheden of leefstijlkenmerken) er niet voor in de plaats komen.

Een vierde kanttekening heeft te maken met de wijze waarop een beroepenschaal tot stand komt. Algemeen bekend – sinds Van Heek – zijn de beroepsprestigeladders, gebaseerd op de geaggregeerde subjectieve percepties van het prestige of de aantrekkingskracht van een verzameling beroepen, waarbij men zich baseert op de meningen van enkele honderden 'leden van die samenleving'. De laatste jaren worden beroepenschaal ladders echter ook wel opgesteld door naar de feitelijke interactie tussen beroepen (bij voorbeeld trouwpatronen) te kijken, dus via het begrip sociale afstand en de definiëring van afstand in termen van contact. Een derde mogelijkheid ligt in een nog sterkere oriëntatie op afhankelijke variabelen, door een afstandsmaat te baseren op overeenkomst in consumptiepatronen of andere leefstijlkenmerken. In het algemeen blijken de geconstrueerde ladders hoog te correleren; in een van de hoofdstukken wordt hierover gerapporteerd. Juist het feit dat

– in grote lijnen – de mate van sociaal contact tussen beroepsgroepen afneemt naarmate de positie van de beroepen op een via geaggregeerde percepties tot stand gekomen ladder meer verschillend is, ontkracht de nog wel eens gehoorde kritiek dat die subjectieve ladders alleen maar door de onderzoeker uitgelokte 'sociale constructies' zijn, die weinig relevantie voor de werkelijkheid hebben.

Interessant vond ik vooral de hoofdstukken over homogeniteit tussen huwelijkspartners, hier uitgebreid tot opleiding, beroep en religie. Voor het optreden van partnereffecten, dat wil zeggen dat kenmerken van partner A een effect hebben op beroepsniveau, stemge-

drag en cultuurdeelname van partner B, worden drie verklaringen aangevoerd: het gebruik maken van elkaars hulpmiddelen; het optreden van specialisering binnen het huwelijk en de neiging van partners om tot statusharmonisering te komen. Op ingenieuze wijze is naar empirische aanwijzingen gezocht. Dat de kans op betaald werk groter is, en dat het beroepsniveau en het uurloon van mannen en vrouwen hoger is naarmate de partner een hoger opleidingsniveau heeft; dat werkloosheid bij beide partners vaker voorkomt dan de combinatie van een werkende en een werkloze partner, alsmede andere conclusies, wijzen er op dat het profiteren van de hulpbronnen van de partner duidelijk plaatsvindt.

Enigszins onder de oppervlakte blijft een kwestie die de sociale wetenschappen al lang parten speelt: het verklaren vanuit hulpbronnen die mensen ten dienst staan, en vanuit min of meer objectieve restricties die hun handelingsvrijheid beperken, versus het verklaren vanuit preferenties, waarden en attitudes. Dronkers toont zich een sterk voorstander van het eerste. Dat is logisch, want hij baseert vrijwel al zijn onderzoek op grote enquêtebestanden waarin 'psychologische variabelen' ontbreken. Bij enkele auteurs, die zich baseren op meer specifieke ondervragingen, vinden we daarentegen het laatste standpunt: N.D. de Graaf en Kraaykamp werken met 'waarden'. Verklaren vanuit restricties en hulpbronnen is wetenschappelijk 'van een hoger niveau' omdat de causaliteitsrichting minder aanvechtbaar is dan bij psychologische verklaringen, en omdat de onafhankelijke variabelen in het algemeen verder verwijderd zijn van de afhankelijken. Maar om dezelfde reden is de verklaarde variantie meestal geringer; er zijn nu eenmaal meer interfererende tussenschakels. Bovendien laat het vaststellen van een samenhang tussen bij voorbeeld opleiding en een specifiek gedrag verschillende interpretaties toe.

Het hoge aggregatieniveau (meestal: de 'Nederlandse samenleving als geheel') bergt het gevaar in zich dat conclusies weinigzeggend worden. Relaties en afstanden tussen specifieke (beroeps)groepen zijn veelal interessanter dan maten over de samenleving als geheel. Een conclusie als 'de Nederlandse samenleving wordt opener' is naar mijn mening minder interessant dan een nauwkeurige weergave welke beroepen of beroepsgroepen dichter bij elkaar zijn komen te liggen. In dezelfde sfeer past de opmerking dat onderzoekers er goed aan zouden doen te problematiseren waarom bepaalde beroepen op de ene ladder anders geordend zijn dan op de andere, of wanneer verschuivingen in de tijd optreden, in plaats van dat zij tevreden zijn met de geconstateerde hoge correlaties tussen beroepenschaal. Het ligt bij voorbeeld voor de hand te veronderstellen

dat wanneer een hoog beroep aanzienlijk meer beoefenaren krijgt, het in prestige zal dalen. Hierover vond ik geen informatie. Zoals op pagina 18 gesteld wordt: 'er zijn tegenwoordig veel meer hogere en veel minder lagere beroepen dan vroeger' (en beroepsbeoefenaren, PGS). Ja, maar is een 'hoog' beroep nog zo 'hoog' als vroeger?

Het is geen eenvoudige materie. In de meeste bijdragen wordt duidelijk gestreefd – met, uiteraard, meer of minder succes – naar een presentatie die voor de niet-specialist en niet-onderzoeker begrijpelijk is. Jammer dat de goede bedoelingen soms smoren in een slecht taalgebruik. Een journalistieke ghostwriter zou vooral aan het eerste hoofdstuk wonderen hebben kunnen verrichten. Een detail: te waarden is bij voorbeeld een uitleg van de in dit boek veelgebruikte 'odds ratio' (overigens is de kans gemist om nu eens definitief de term odds ratio in een toonaangevende Nederlandse publikatie te vervangen door de goed passende en verhelderende aanduiding 'relatieve kansenverhouding'). Enkele pagina's verder stukt echter al weer de uitleg van de verschillende modellen, zodat de niet ter zake kundige het maar moet geloven. Het gebruik van soms geavanceerde analysetechnieken zonder een adequate uitleg daarvan is een meer algemeen probleem: als men het heeft over 'opener worden' of 'verschillen' is het vaak moeilijk zich 'de mate van' voor te stellen. De lezer vraagt zich af: 'Wat maakt het nu precies uit?' Een eenvoudig zinnetje zoals 'de samenhang tussen beroep vader en beroep zoon is voor de helft direct, voor de andere helft loopt deze via de opleiding' veronderstelt natuurlijk al heel wat kennis van regressie-analyse. Men kan zich afvragen hoe zo'n passage begrepen wordt door iemand die daar weinig of niets van afweet. Het is uiteraard niet doenlijk om uitputtend te zijn, maar een technische bijlage, waarin althans een poging wordt gedaan om enkele zaken voor betrekkelijke leken op dit terrein duidelijk te maken, wordt node gemist.

Het ligt niet voor de hand om een directe link te leggen tussen de meeste gerapporteerde onderzoeksresultaten en beleid (afgezien van enkele aspecten van de onderwijsproblematiek). De redacteurs beklemtonen in hun laatste conclusie de niet-maakbaarheid van de maatschappelijke gelaagdheid. Het boek is duidelijk een produkt van een primair fundamenteel wetenschappelijk onderzoeksprogramma. Pas in de hoofdstukken 15 en 16 komen de problemen waar het beleid in Nederland bij uitstek mee worstelt (het ontstaan van een werkloze onderklasse, resp. de rol van etnische minderheden) expliciet naar voren. Met name de grote arbeidsdeelnamen-verschillen komen in dit laatste hoofdstuk overigens minder goed uit de verf. Ik acht

dat niet per definitie een tekort; het gaat hier niet om een beleidsrapport, maar om de stand van zaken binnen een specifiek wetenschappelijk onderzoeksprogramma. Overigens, andere onderzoeksprogramma's binnen de Nederlandse sociologie en economie houden zich veel meer specifiek met ongelijkheid in de zin van armoede en inkomensachterstand bezig.

Ten slotte: een van de onuitgesproken uitgangspunten is waarschijnlijk dat ongelijkheid ongewenst is. De vraag is of hier niet enige nuancering gewenst is. Is het zo erg als beroepsgroepen verschillen qua schouwburgbezoek? Is het zo erg dat blijkt dat mannen en vrouwen qua onderwijsniveau elkaar langzamerhand naderen, maar qua richting (mannen: techniek, vrouwen: verzorging) hemelsbreed blijven verschillen (het aan 'richting' gekoppelde inkomensverschil blijkt minder evident te zijn dan vaak wordt gedacht)? Met op zichzelf prijzenswaardige neutraliteit worden door de onderzoekers verschillen en ongelijkheden vastgesteld; de lezer krijgt echter in toenemende mate behoefte aan enige nuancering in termen van belangrijke en onbelangrijke zaken. Wat dat betreft zou een hoofdstuk waarin een explicitering gegeven wordt van de (deels impliciete) theorieën en vooral de doeleinden rondom ongelijkheid die in het Nederlandse overheidsbeleid van pakweg de laatste tien jaar speelden, een aanvulling hebben gevormd die de relatie (of misschien liever de kloof) tussen onderzoek en beleid zou kunnen verhelderen. Maar ja, dat moet in Nederland weer vanuit een ander wetenschapsprogramma komen.

P.G. Swanborn
Universiteit van Amsterdam

Tussen vrijblijvendheid en paternalisme: Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering. Werkgroep Prof. Mr. B.M. Teldersstichting: K. Groeneveld, P.B. Cliteur, R. Hansma, A.A.M. Kinne-ging, G.A. van der List, 's-Gravenhage 1995.

Het nieuwste geschrift van de Teldersstichting bepleit een terugkeer van een publieke moraal met liberale deugden zoals verdraagzaamheid, verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid en respect voor regels en wetten. Dit pleidooi komt niet uit de lucht vallen. Het is niet alleen het antwoord op kwalijke aspecten van het *individualiseringsproces* en op waardevolle kritiek van het *communitarisme* aan het adres van het liberalisme, het

dient tevens ter propagering van het *klassieke liberalisme*. Laten we ook in deze volgorde het geschrift bespreken.

Individualisering wordt gedefinieerd als de minder grote afhankelijkheid van het individu van traditionele maatschappelijke verbanden. Als zodanig kan het worden gezien als een bevrijding en als vergroting van individuele keuzemogelijkheden. Maar deze tendens heeft een keerzijde. Volgens velen (met name communitaristen) gaat individualisering gepaard met desintegratie, vereenzaming, vervreemding en normloosheid. De afnemende invloed van tradities betekent dat individuen meer moeten varen op eigen kompas en zich niet automatisch kunnen beroepen op collectieve stelsels van normen en waarden of traditionele zingevingskaders (bij voorbeeld het christendom). Dit hoeft geen problemen op te leveren als individuen tegelijkertijd mondiger en zelfstandiger worden. De VVD wil echter niet dat de vroegere afhankelijkheid van familie, buurt en kerk wordt ingeruild voor een grotere afhankelijkheid van de staat, want individualisering te zamen met de arrangementen van de verzorgingsstaat geeft slechts een schijnzelfstandigheid. Vandaar het pleidooi voor verantwoordelijkheid voor eigen keuzen en zelfredzaamheid.

Het communitarisme verwijt de liberale leer dat zij antisociaal en amoreel is, en een bezielend gemeenschapsideaal ontbeert. Deze verwijten worden alle weerlegd. Het mensbeeld dat liberalen hanteren is in wezen meer sociaal dan dat van communitaristen, want de laatsten geloven dat de desintegratie (de 'zieke samenleving') alleen kan worden gekeerd door interventie van de staat, terwijl liberalen geloven 'dat individuen zich vrijwillig, uit zichzelf, binden aan anderen. De staat is niet noodzakelijk om die gemeenschapsvorming te bevorderen en verstoort zelfs vaak, door in te grijpen in het vrije spel der maatschappelijke krachten, de normale processen van groepsvorming en culturele ontwikkeling'. Het losser worden van bindingen betekent niet automatisch het verbreken van banden. De liberale leer, of een liberale overheid, is evenmin amoreel, want zij is zelf zedenmeester ten aanzien van vrijheid, verdraagzaamheid en autonomie. Het ontbreken van een bezielend gemeenschapsideaal mag waar zijn, maar de auteurs merken terecht op dat de gemeenschapsideal en de institutionele vormgeving van de communitaristen zelf vaag zijn en waarschijnlijk niet beter (vanwege de inperking van individuele keuzevrijheid) dan de liberale idealen en instituties van vandaag. De elementaire vrijheidsrechten maken juist een bloeiend gemeenschapsleven en bescherming van minderheden mogelijk.

Het voornaamste waardevolle kritiekpunt van het communitarisme dat liberalen volgens de auteurs ter harte moeten nemen, is dat een goede samenleving meer is dan de elementaire rechten, juiste procedures en rechtvaardige wetten die het liberalisme voorstaat. Twee overwegingen spelen hierbij een rol: sommige levenswijzen leiden eerder tot wetsovertredingen dan andere en bepaalde deugden zijn onontbeerlijk voor het voortbestaan van een (liberale) samenleving. Wetten zijn alleen effectief als zij verankerd zijn in gemeenschappelijke normen en waarden. Wetten hebben het rechtsbewustzijn, de publieke ethos als normatieve basis. Het antwoord op de kwalijke aspecten van individualisering (bij voorbeeld toenemende criminaliteit) is het incorporeren van de conservatieve deugdenethos in de liberale vrijheidsleer. Deze geamendeerde liberale moraal, tussen vrijblijvendheid en paternalisme in, is dus een minimale gemeenschappelijke moraal als *modus vivendi* voor individuen die verschillende concepties van het goede leven aanhangen en dus ook verschillen in levenswijzen en overtuigingen. Deze minimale moraal stelt eisen aan en doet uitspraken over het individu als burger, maar niet over het individu als privé-persoon. In concreto, wel optreden tegen milieuvervuiling en drugsgebruik, maar nonconformistisch gedrag tolereren. Bij communitaristen daarentegen is er geen strikte scheiding tussen het publieke en private domein omdat de staat de uitdrukking moet zijn van gemeenschappelijke waarden. Volgens de communitaristen kan het goede leven alleen gerealiseerd worden binnen de gemeenschap, waarbij het gemeenschappelijke goede ook de basis is voor wetten en gezag. In plaats van de liberale 'politics of rights' willen zij een 'politics of the common good'.

Dit pleidooi voor de deugzame burger gecombineerd met de liberale vrijheidsleer wordt gezien als het opgeven van de neutraliteits-these van het liberalisme. Neutraliteit houdt in dat de overheid haar beleid niet motiveert en rechtvaardigt op grond van een bepaalde conceptie van het goede leven, omdat deze meer waardevol zou zijn dan andere. De overheid dient zich in haar beleid te onthouden van deze waardeoordelen. Niettemin kunnen we lezen dat 'wij menen dat een liberale stroming het neutraliteitsidee moet opgeven en zich actief behoort in te zetten voor de bevordering van bepaalde deugden die essentieel zijn voor het voortbestaan van een liberaal stelsel. Liberalen hebben het recht en de plicht burgers te wijzen op de waarde van verdraagzaamheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Zij mogen burgers voorhouden dat zij meer voor zichzelf en hun naasten moeten zorgen en niet bij elk probleemje een beroep op de overheid moeten doen' (p.

61-62). De liberale leer is inderdaad niet neutraal ten aanzien van concepties die onverdraagzaamheid prediken, maar zij laat zeer wel een brede baaiert van concepties toe die kunnen leven met de minimale, publieke moraal.

Het verband tussen individualisering en de terugkeer naar de deugdzame burger enerzijds en anderzijds het propageren van zelfredzaamheid is niet erg overtuigend. Het is namelijk niet onmogelijk te veronderstellen dat de individualisering mede mogelijk is gemaakt door de voorzieningen van de verzorgingsstaat, bij voorbeeld de mogelijkheid tot echtscheiding of het buitenshuis wonen van jongeren. Bovendien, waarom zou een (on)deugdzame burger geen beroep mogen doen op bijstand? De auteurs menen echter dat de verzorgingsstaat de zelfstandigheid van de burgers aantast, ja zelfs de burger tot een zwak en afhankelijk mens stemt.

Zelfredzaamheid is een idee afkomstig uit de leer van het klassieke liberalisme, welke een minimale of waarborgstaat voorstaat: 'Overheidsoptreden dient... altijd een *ultimum remedium* te zijn. "Het is alleen gerechtvaardigd als er sprake is van hoge nood. Een goede maatschappij is alleen mogelijk als men zelf de primaire verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen draagt"' (p. 99). Volgens het klassieke liberalisme zal het nastreven van eigenbelang ook het algemeen belang dienen, mits de overheid toeziet op de naleving van rechtregels. We moeten daarom afscheid nemen van de lankmoedige houding tegenover misdaad en fraude omdat het onbestraft laten van wetsovertredingen een van de voornaamste oorzaken is van normloosheid. Daarnaast is er een groeiende regelovertrekking door 'het enorme aantal van (fraudegevoelige) regelingen en regels die de verzorgingsstaat uitvaardigt en de onvoldoende uitbreiding van het justitiële apparaat, waardoor de pak- en straffkans betrekkelijk gering is' (p. 86). Net zomin als de geringe pakkans bij diefstal reden is diefstal uit het wetboek van strafrecht te halen, is dit een reden de verzorgingsstaat in te ruilen voor de waarborgstaat.

Het laatste hoofdstuk, getiteld 'Wat te doen?', geeft zich eerst rekenschap van de beperkte maakbaarheid van de samenleving, het stelt dat een verbeterde publieke moraal zich zoveel mogelijk van onderop, spontaan, moet ontwikkelen en dat overheidsbeleid eerder onderdeel van het probleem (vanwege overproductie van beleid) dan van de oplossing is. Gegeven deze restricties wil de VVD de verloedering keren door een terugkeer van een publieke moraal die het midden houdt tussen vrijblijvendheid en paternalisme.

Voor het sociaal-economisch beleid neemt de Tel-

dersstichting als richtsnoer dat het individu de hoeksteen van de samenleving is. Zij bepleit daarom globale regelgeving, gekenmerkt door algemene regels die abstraheren van persoonlijke omstandigheden (de fiscale bevoordeling van een samenlevingsvorm als het gezin is hiermee in strijd). Behalve de omvorming van de verzorgingsstaat tot een waarborgstaat (een mini- of basisstelsel, met privatisering van de bovenminimale zekerheid), waarbij de bestaande ziekte-, arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidswetten worden vervangen door één algemene inkomensdervingswet met een uitkering op minimumniveau, bepleiten de auteurs afschaffing van het minimumloon en het algemeen verbindend verklaren van CAO's en versoepeling van het ontslagrecht. Dit alles omdat: 'Werk nog altijd het beste middel [is] tot integratie en emancipatie, en een meer flexibele arbeidsmarkt ... [het] biedt buitenstaanders (waaronder vooralsnog veel allochtonen) een betere kans zich een gerespecteerde plaats in de maatschappij te verwerven' (p. 107). Het geschrift verdient lof om de reden dat het deze privileges van het werkende deel der natie durft aan te pakken.

Het moge duidelijk zijn dat dit partijpolitieke en filosofische geschrift een goed inzicht geeft in de koers die de VVD wil varen. Het is niet onwaarschijnlijk dat het beoogde beleid, meer markt en minder overheid, een impuls geeft aan de werkgelegenheid. Om dit beleid te verkopen leunt de VVD sterk op eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid, temeer daar het van mening is 'dat iedereen zich bij het geringste probleem onmiddellijk tot overheidsdienaren richt met het verzoek om bijstand' (p. 67). Het is de vraag in hoeverre lezers deze geringschatting delen en of de waarborgstaat inderdaad het beste kader is om het individualiseringsproces in goede banen te leiden.

L.F.M. Groot
Universiteit Utrecht

H.M. Langeveld, *De weelde van de vrijheid; een zedenpreek*, Uitgeverij SWP, Utrecht 1995.

Het nieuwste boek van Langeveld maakt een portret van Nederlanders. Het boek biedt een synthese van onderzoek dat gebruikt kan worden om de tijdgeest te beschrijven. Het is daardoor een soort sociaal-cultureel rapport, zonder de gebruikelijke tabellen en overzichten van plannen van de overheid. Onze tijd wordt be-

schreven aan de hand van een zogenoemd individualiseringsparadigma. De Nederlanders staan in het boek ongedwongen op de foto, en wekken de indruk dat zij kunnen doen waar zij zin in hebben. De auteur constateert een toenemende vrijheid, die zij positief waardeert. Er zijn meer keuzemogelijkheden voor meer mensen, los van het gezin, de familie, de kerk en de maatschappelijke stand. Het boek wekt de indruk dat wat de vrijheid en individuele onafhankelijkheid betreft het huishouden van hoog opgeleide tweeverdieners een voorbeeld is dat algemener navolging zal krijgen. De toegenomen vrijheid heeft echter wel een prijs. Het individu als lid van een huishouden, als arbeidskracht en als staatsburger zou vaak onzeker zijn. Het boek kreeg daarom als motto mee: 'Het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen...' Dit is kennelijk voor de auteur de centrale vraag: kan het individu de weelde van de vrijheid wel aan? Zij onderzoekt de competentie voor een modern burgerschap voor drie levensgebieden: de privé-sfeer, het arbeidsdomein en de publieke sfeer.

Maatschappelijke rollen in de privé-sfeer vereisen een zekere emotionele rijpheid om problemen en tegenslag zelfstandig te kunnen verwerken. Mensen moeten hun eigen leven vormgeven en stellen hoge eisen aan elkaar. Een algemeen aanvaard zingevend kader ontbreekt, waardoor er geen vast recept is voor de oplossing van problemen. Een dergelijk kader is echter een private aangelegenheid geworden en kan volgens de auteur niet aan anderen worden opgelegd. Als men hulp wil bieden bij problemen, is het nodig op een andere manier mensen meer bestand te maken tegen de wisselvalligheden van het bestaan. Er moeten sociale vaardigheden worden verworven. Het onderwijs heeft de taak toekomstige burgers te vormen, zodat zij kunnen voldoen aan sociale en morele eisen die aan hen gesteld zullen worden. Sociale competentie moet onderdeel van de schoolopvoeding worden. Langeveld stelt in dit verband een belangrijke vraag: hoe kan een minimum aan intermenselijke verantwoordelijkheid buiten de intieme sfeer tot stand worden gebracht en vormgegeven? Haar voorstel om de school een taak op dit punt te geven lijkt wat minimaal, gegeven de omvang van het probleem dat geschetst wordt. Als het zo zou zijn dat de Nederlander werkelijk in een geïndividualiseerde samenleving leeft, een samenleving zonder onderlinge afhankelijkheden, is het moeilijk voor te stellen dat er nog een morele binding is die nodig is om bij voorbeeld de burger bereid te vinden belasting te betalen. Volgens een bekende stelling van Durkheim kan in een dergelijke samenleving solidariteit slechts bereikt worden door dwang. Het is een interessante paradox

dat een voorwaarde voor vrijheid in de individuele sfeer zou bestaan in meer dwang door de overheid.

De toenemende vrijheid in de privé-sfeer contrasteert volgens Langeveld overigens scherp met de omstandigheden in fabrieken en bedrijven. Binnen die organisaties heeft het individu vaak nog weinig vrijheid. Het inlopen van de achterstand in de verhoudingen binnen die organisaties vereist volgens haar een zoeken naar meer op de individuele mens afgestemde organisatievormen. De overheid blijkt evenmin voldoende rekening te houden met het individualiseringsparadigma. De instellingen van de overheid zijn in het algemeen nog geen moderne, responsieve organisaties. Bij sociale interventies zou meer maatwerk nodig zijn, zoals nu bij voorbeeld wel al wordt geboden bij alternatieve straf in de vorm van dienstverlening door Halt.

De auteur heeft een verdienstelijke poging gedaan de uitkomsten van veel onderzoek op een breed terrein in onderlinge samenhang te presenteren en te analyseren. De genuanceerde weergave van die uitkomsten roept echter de vraag op of er wel een algemene ontwikkeling is van een toenemende vrijheid en individuele pluriformiteit. Een misschien nog belangrijker kwestie gaat over de onbedoelde gevolgen van de toepassing van het individualiseringsparadigma in overheidsbeleid. Dit kan de vorm krijgen van een vergaande deregulering, waarbij geen rekening meer wordt gehouden met de maatschappelijke omstandigheden van individuen. Dit paradigma is in die vorm geënt op het idee van een *permissive society* als norm. De behaviorist Skinner, wiens boeken in een tijd van vertrouwen in een terugtrekkende overheid en versterking van 'de markt' vaker gelezen zouden moeten worden, heeft met veel nadruk gewezen op het misverstand dat het afzien van politieke regulering hetzelfde is als het geven van meer vrijheid aan individuele burgers: *To refuse to control is to leave control not to the person himself, but to other parts of the social and nonsocial environment* (uit: *Beyond Freedom and Dignity*). Het nettoresultaat zou kunnen zijn dat de afhankelijkheid eerder toeneemt dan vermindert, vooral als individuen er alleen voor staan en om die reden weinig kunnen doen aan de omstandigheden waarin zij leven. Tegenover de succesvolle tweeverdieners met hoge opleiding als symbool van deze tijd, als voorbeeld van vrije burgers, zou men ook het eenoudergezin, de arbeidsongeschikte of de vluchteling kunnen plaatsen!

G.J. Kronjee
WRR Den Haag